

نقش قاعده نفی سیل در نفی سلطه فرهنگی بیگانگان

فاطمه غفاریا^۱

چکیده

براساس آموزه‌های دینی، حفظ استقلال و عزت دولت اسلامی و مسلمانان و نفی هر گونه سلطه در ابعاد مختلف ضروری است. این مساله به عنوان یک اصل مسلم فقهی و یکی از قواعد فقهیه با عنوان قاعده نفی سیل شناخته شده است. به موجب این قاعده هرگونه سلطه بیگانگان بر کشور اسلامی، مشروع نیست. بنابراین، اگر اقدامات فرهنگی بیگانگان موجب سیطره آنان بر مسلمانان شود، بر اساس قاعده فاقد اعتبار می‌باشد و قاعده بر آن حاکم خواهد بود؛ چرا که اقتضاء جامعه‌ای که فرهنگ غنی اسلامی بر آن حاکم است، بی‌نیازی آن جامعه از سائر فرهنگ‌ها می‌باشد؛ نفی سیطره فرهنگی کفار مستلزم حفظ استقلال فرهنگی است؛ که لازمه آن نفی برقراری دوستی صمیمانه با کافران، نفی تشبیه به آنان، دخالت ندادن کافران در امور فرهنگی مسلمانان، ممنوعیت معامله منابع فرهنگی با کفار و ممنوعیت تعلّم تحت سیطره کفار می‌باشد.

کلید واژه: سلطه، فرهنگی، قواعد فقهیه، قاعده نفی سیل، بیگانگان، کفار

^۱ - مدرس حوزه

مقدمه

دین اسلام آخرین و کامل‌ترین دین است که خداوند «آن را برای خود برگزید،... و ادیان و مذاهب گذشته را با عزت آن، خوار کرد، و با سر بلند کردن آن، دیگر ملت‌ها را بی مقدار کرد.»^۱ «هیچ شرافتی برتر از اسلام نیست.»^۲ و خداوند عزت را تنها برای این دین برگزید. «و لِلَّهِ الْعِزَّةُ وَ لِرَسُولِهِ وَ لِلْمُؤْمِنِينَ»^۳

بر همین اساس، حفظ استقلال و عزت دولت اسلامی و مسلمانان و نفی هرگونه سلطه در ابعاد مختلف ضروری است.

این مسأله به عنوان یک اصل مسلم فقهی و یکی از قواعد فقهیه با عنوان قاعده نفی سبیل شناخته شده است؛ بنابر این قاعده، هر نوع ارتباط سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و... هر گونه مبادلات و مراوداتی که بین مسلمین و کفار ایجاد می‌شود در صورتی که موجب استعلا و حاکمیت کفار گردد و باعث افزایش و گسترش نفوذ غیر مسلمان و بیگانگان در جامعه اسلامی شود به نحوی که آنان بتوانند در امور مسلمین دخالت نمایند، مشروع و قابل قبول نیست.

به فرموده حضرت علی (علیه السلام):

«خداوند اسلام را به گونه‌ای استحکام بخشید که...، زمانش پایان نگیرد، قوانینش کهنگی نپذیرد...؛ خداوند (پایه‌های) آن را در دل حق برقرار و اساس و پایه آن را ثابت کرد. خداوند نهایت خشنودی خود را در اسلام قرار داده و بزرگ‌ترین ستون‌های دینش، و بلندترین قلعه اطاعت او در اسلام جای گرفته است! پس اسلام را بزرگ بشمارید، از آن پیروی کنید، حق آن را اداء نمایید و در جایگاه شایسته خویش قرار دهید.»^۴

یکی از راه‌های ادای حق اسلام تمسک به رهنمودها و بزرگداشت آن است و این مسأله با توسل به فرهنگ غرب و ترجیح فرهنگ کفر و الحاد بر فرهنگ غنی اسلام سازگاری ندارد. به ویژه آن‌که برتری هر جامعه، وابسته به فرهنگ و اقتصاد برگرفته از قانون الهی آن است و سلامت و دوام جامعه ایمانی، در گرو پاسداری از حریم ارزشهای دینی در برابر فرهنگ کفر است. به همین جهت ضرورت دارد تا فرهنگ جامعه اسلامی، علاوه بر پویایی، عاری از وابستگی فرهنگی به جامعه کفر باشد.

پیرامون این موضوع، کتاب یا مقاله مستقلی وجود ندارد، قسمتی از مقاله آیت الله مصباح با عنوان «تهاجم فرهنگی»، به آن اختصاص یافته بود. پایان نامه کارشناسی ارشد «بررسی شمول قاعده فقهی نفی سبیل بر سلطه فرهنگی» از بهنام کربلایی، دانشگاه امام صادق علیه السلام دفاع شده در سال ۱۳۹۳، تنها منبع مستقلی بود که پیرامون موضوع به رشته تحریر در آمده است. این نوشتار به جهت پاسخ به این سوال که نقش قاعده نفی سبیل، در نفی سلطه فرهنگی چیست، پس از اثبات قاعده، ابتدا به تعریف فرهنگ و جایگاه آن در جامعه، سپس شیوه سلطه فرهنگی و نقش قاعده بر آن خواهد پرداخت.

(۱) قاعده نفی سبیل

۱-۱- مفاد قاعده

از نظر اسلام حفظ اعتلا و عزت مسلمین و نظام حکومت اسلامی یک اصل اساسی و یک هدف مهم محسوب می شود. در دیدگاه فقه اسلامی، سلطه دشمنان بر جامعه اسلامی و مسلمانان امری نارواست و برتری کفار بر مسلمین در نظام تشریع پذیرفتنی نیست. اندیشمندان و فقهای اسلامی برای حفظ عزت و عظمت مسلمانان با استناد به آیات قرآن کریم و روایات معصومین و مستندات دیگر قاعده فقهی ای را با عنوان «قاعده نفی سبیل» تاسیس نموده اند. طبق این قاعده هرگونه مبادلات و مراوداتی که باعث افزایش و گسترش نفوذ غیر مسلمانان در جامعه اسلامی و ضعف مسلمانان شود مشروع نیست؛ قاعده «نفی سبیل» بر روابط خارجی اسلام و مسلمانان حکومت دارد. بنابراین، اگر قرارداد سیاسی، اقتصادی و مقابله نظامی و حتی فرهنگی به عنوان مقدمه و زمینه تسلط کفار بر مسلمانان تلقی شود، مستند به قاعده نفی سبیل، باطل است. توجه این نکته ضروری است که قاعده نفی سبیل مطلق رابطه با جهان غیر اسلامی را نفی نمی کند بلکه آن را در چارچوبی که عزت و اعتلای کلمه مسلمین حفظ شود جایز می داند و تنها روابطی را که سبب ذلت مومنین و عزت کفار گردد مردود می داند. این قاعده در مسائل مختلف سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و ... کاربرد دارد.

۱-۲- مستندات قاعده

برای اثبات این قاعده، ادله لفظی و لبی اقامه شده است. مهم ترین دلیل برای اثبات مفاد قاعده، ادله لفظی است؛ از جمله ادله لفظی، آیه قرآن است که بیشتر فقها در موارد مختلف فقهی به آن استدلال کرده اند:

«وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» (سوره نساء، آیه ۱۴۱) : (خدا هرگز برای کافران راهی (برای تسلط) بر مؤمنان ننهاده است).

طبق نظر فقها و مفسرین، مضمون آیه شریفه، ظهور در این معنا دارد که خداوند در عالم تشریع، هیچ حکمی که مفاد آن مستلزم نوعی تسلط و برتری کافر بر مسلمان باشد جعل نکرده است. این حکم چه در باب عبادت و چه در باب معاملات و چه در باب سیاسات به موجب آیه منتفی است و بر این اساس، کافر هیچ نوع ولایت و سلطنت در عرصه‌های مختلف زندگی اعم از سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و ... ندارد.^۶ از این حیث قاعده نفی سبیل بر ادله اولیه حکومت واقعی دارد.^۷

مفسرین اهل سنت نیز از این آیات استفاده کرده‌اند و هرگونه رابطه‌ای را که سبب سلطه کافران بر مؤمنان شود ناروا دانسته‌اند.^۸

علاوه بر آیه ۱۴۱ سوره نساء؛ آیات دیگری همین معنا را تأیید می‌کند. از جمله، آیاتی که مسلمانان را از دوستی با کفار منع می‌کنند، آیاتی که اشاره به ذلت و زبونی کفار می‌نمایند و آیاتی که به عزت و سیادت مسلمانان اشاره دارند.

دومین دلیل لفظی، روایات فراوانی است که دلالت بر برتری اسلام و مسلمان بر کافران می‌کند.^۹ در این میان نبوی مشهور است که: «الْإِسْلَامُ يُغْلُو وَلَا يُغْلَى عَلَيْهِ»^{۱۰}: (اسلام دین برتر است و چیزی بر آن برتری نمی‌گیرد).

این روایت در منابع حدیثی شیعه و سنی^{۱۱} با تعبیر مختلفی نقل شده است، نقل شده است؛^{۱۲}

علاوه بر ادله لفظی، ادله لبی نیز بر اثبات قاعده اقامه شده است: همچون اجماع، که مستدللین قائلند: «تمام فقها در این مسأله اتفاق نظر دارند، هیچ حکمی که موجب تسلط کفار بر مسلمانان شود توسط خداوند جعل و تشریع نشده است»^{۱۳}، عقل به عنوان دومین دلیل لبی، حکم بر قبح سلطه‌پذیری و نفوذ ظالمان بر امتهای اسلامی می‌کند. سومین دلیل از ادله لبی برای اثبات قاعده، مناسبت حکم و موضوع است به این معنا که شرافت و عظمت اسلام و مسلمانان که به واسطه آیات و روایات اثبات شده است، اقتضا می‌کند، حکمی که موجب ذلت مسلمانان باشد جعل نشود.^{۱۴}

در فقه شیعه احکام بسیاری وجود دارد که ملاک و مناط قطعی آن عبارت از جلوگیری از سلطه و حاکمیت کافران بر مسلمانان و مقدسات آنهاست. از سوی دیگر، فقها به قاعده تنقیح مناط قطعی در جاهایی که ملاک و علت قطعی حکم احراز شود معتقدند. بر اساس این قاعده (العلّة تعمم و تخصص؛ علت حکم موجب توسعه یا تضیق حکم می‌شود)، حکم به موارد دیگر که همان علت و مناط را داشته باشد توسعه

داده می‌شود. بنابراین، قاعده نفی سبیل که دلالت بر نادرستی هر عمل و حکمی دارد که زمینه ساز حاکمیت و سلطه کافران باشد، با تنقیح مناط ثابت خواهد شد.^{۱۴} با این وصف تنقیح مناط به عنوان چهارمین دلیل لبی برای اثبات قاعده به شمار می‌آید. ضرورت دین، پنجمین دلیل لبی است؛ چرا که ضرورت دین، شرف اسلام و عزت مسلمین را اقتضا می‌کند: «وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ»^{۱۵} و «وَيُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُحِقَّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَ يَقْطَعَ دَابِرَ الْكَافِرِينَ»^{۱۶} علم به ضرورت دین نشان از عدم رضایت شارع به ذلت مسلمین و عزت کفار و علو شان و غلبه اشان بر مؤمنین بآی وجه دارد.^{۱۷}

از دیگر ادله قاعده ادله‌ای است که دلالت بر وجوب تعظیم شعائر و حرمت اهانت دارد؛ زمانی که شارع اهانت به شعائر را بر مردم حرام می‌شمارد که از جمله شعائر فرد مؤمن است، پس چگونه راضی به تسلط کافر بر مؤمن می‌شود که خود نوعی اهانت است..^{۱۸}

با توجه به ادله فوق، قاعده نفی سبیل به اثبات می‌رسد و امکان جریان آن در ابواب فقهی به وجود می‌آید.

(۲) قاعده نفی سبیل و نفی سلطه فرهنگی

پس از اثبات قاعده توسط ادله، در این قسمت به بررسی نقش قاعده در مسائل فرهنگی پرداخته می‌شود.

۱-۲- مفهوم فرهنگ

فرهنگ واژه‌ای فارسی است که آن را به علم و دانش و ادب و عقل بزرگی^{۱۹} نیز تعریف کرده‌اند.^{۲۰} در تعریف اصطلاحی از آن جا که فرهنگ بار مفهومی وسیعی دارد، تعاریف مختلفی ارائه شده است، مانند: «آثار علمی و ادبی یک قوم یا ملت»^{۲۱} مجموعه آداب و رسوم و مجموعه علوم و معارف و هنرهای یک قوم،^{۲۲} یا «مجموعه عقائد، تاریخ، آداب و رسوم جامعه، ادبیات و هنر، همان فرهنگ جامعه است»^{۲۳}. در تعبیر قرآنی واژه «ثقف» و «ثقافت» تعبیر به فرهنگ شده است.^{۲۴}

هر فرهنگ مجموعه‌ای از اصول معقول ثابت و پدیده‌های متغیر می‌باشد؛ اصول ثابت به مبانی ارزشی و فطرت انسان‌ها برمی‌گردد و مبتنی بر دریافتهای عالی انسانی می‌باشد که تجسم عینی و مادی در جامعه پیدا می‌کند.^{۲۵} پدیده‌های متغیر فرهنگی، مجموعه‌ای از آداب و رسوم و نمودهای فرهنگی است که متناسب با شرایط زمان و مکان تغییر می‌یابند.^{۲۶} در مقاومت فرهنگی اولویت اصلی با صیانت و پاسداری از عناصر ثابت و فرهنگ خودی می‌باشد که باید آگاهانه و با بصیرت کامل حفظ و حراست شوند.^{۲۷} این پاسداری باید

۴. احسائی، ابن ابی جمهور، **عوالی اللالی**، قم، انتشارات سید الشهداء (ع)، ۱۴۰۵ ق.
۵. اشتهاوردی، علی پناه، **مدارک العروه**، تهران، دار الأسوة للطباعة و النشر، ۱۴۱۷ هـ ق.
۶. انصاری شیرازی، قدرت الله انصاری و پژوهشگران مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام، **موسوعة أحكام الأطفال و أدلتها**، قم، مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام، چ اول، ۱۴۲۹ ق.
۷. انصاریان، حسین، **تفسیر حکیم**، قم، دار العرفان، چاپ اول، بی تا.
۸. آلوسی بغدادی، سید محمود، **روح المعانی فی تفسیر قرآن العظیم وسبع المثانی**، بیروت، دارالاحیاء القرآن العربی، ۱۴۲۰ ق.
۹. بجنوردی، سید حسن بن آقا بزرگ موسوی، **القواعد الفقهیة**، قم، نشر الهادی، چ اول، ۱۴۱۹ ق.
۱۰. بجنوردی، سید محمد بن حسن موسوی، **قواعد فقهیه**، تهران، مؤسسه عروج، چ سوم، ۱۴۰۱ ق.
۱۱. بحرانی، محمد سند، **أسس النظام السیاسی عند الإمامیة**، قم، مکتبه فدک، چ اول، ۱۴۲۶ هـ ق.
۱۲. بخاری، محمد، **الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلی الله علیه وسلم وسننه وأیامه**، بی جا، دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۰۱ ق.
۱۳. بهجت گیلانی فومنی، محمد تقی، **استفتاءات**، قم، دفتر حضرت آیه الله بهجت، چ اول، ۱۴۲۸ .
۱۴. بیضاوی، ابی سعید عبدالله، **تفسیر بیضاوی**، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۱۴۱۰ ق.
۱۵. تبریزی، ابن خلف، **برهان قاطع**، بی جا، فریدون علمی، بی تا.
۱۶. تبریزی، جواد، **استفتاءات جدید**، قم، بی نا، چ اول، بی تا.
۱۷. تمیمی آمدی، عبد الواحد، **غرر الحکم و درر الکلم**، قم، دار الکتاب الإسلامی، چ دوم، ۱۴۱۰ ق.
۱۸. جمعی از پژوهشگران زیر نظر شاهرودی، سید محمود هاشمی، **فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام**، قم، مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام، ۱۴۲۶
۱۹. حائری، سید کاظم حسینی، **الفتاوی المنتخبة**، قم، بی جا، چ اول، بی تا.
۲۰. حسنی واعظ، محمود، **تفسیر شریف البلبال القلاقل**، تهران، احیاء کتاب، چ اول، ۱۳۷۶ هـ ش.
۲۱. حسینی مراغی، سید میر عبد الفتاح، **العناوین الفقهیة**، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چ اول، ۱۴۱۷ ق.
۲۲. حکیم، سید محمد سعید طباطبائی، **مرشد المغترب**، نجف اشرف، دفتر حضرت آیه الله، ۱۴۲۲ هـ ق.
۲۳. حلی (علامه)، حسن، **تحریر الأحکام الشرعیة علی مذهب الإمامیة (ط - الحديثة)**، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام، چ اول، ۱۴۲۰ ق.

۲۴. حلی (علامه)، حسن، **منتهی المطلب فی تحقیق المذهب**، مشهد، مجمع البحوث الإسلامية، ۱۴۱۲ق.
۲۵. حلی (علامه)، حسن، **نهج الحق و كشف الصدق**، مؤسسه دار الهجرة قم، ۱۴۰۷ ق.
۲۶. حلی، جمال الدین، احمد، **المهذب البارع فی شرح المختصر النافع**، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چ اول، ۱۴۰۷ ق.
۲۷. خامنه‌ای، سید علی، **أجوبة الاستفتاءات** (بالعربیة)، بیروت، الدار الإسلامية، چ سوم، ۱۴۲۰ ه ق.
۲۸. خمینی، سید روح الله موسوی، **توضیح المسائل** (محشّی - امام خمینی)، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چ هشتم، ۱۴۲۴ ه ق.
۲۹. خمینی، سیدروح الله موسوی، **صحیفه امام**، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، بی تا.
۳۰. دهخدا، علی اکبر، **لغت نامه دهخدا**، تهران، انتشارات امیرکبیر، بی تا.
۳۱. سبحانی تبریزی، جعفر، **مصادر الفقه الإسلامی و منابعه**، بیروت، دار الأضواء، چ اول، ۱۴۱۹ ه ق.
۳۲. سحرخوان محمد، استقلال، **دائرة المعارف قرآن کریم** (جلد ۳)،
<http://www.maarefquran.org>
۳۳. سروش، محمد، حیدری، احمد، **استکبار و استضعاف در قرآن**، قم، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، نمایندگی ولی فقیه، پژوهشکده تحقیقات اسلامی، بی تا.
۳۴. سید بن قطب بن ابراهیم شاذلی، **فی ظلال القرآن**، بیروت، دارالشروق، چ هفدهم، ۱۴۱۲ ق.
۳۵. سیوطی جلال الدین، **الجامع الصغیر**، بیروت، دار الفكر للطباعة و النشر و التوزیع، چ اول، ۱۴۰۱ق.
۳۶. شیرازی، سید محمد حسینی، **الفقه، القواعد الفقهیة**، بیروت، مؤسسه امام رضا علیه السلام، ۱۴۱۳ق
۳۷. شیرازی، سید محمد حسینی، **فقه العولمة**، بیروت، مؤسسه الفكر الإسلامی، چ اول، ۱۴۲۳ ق.
۳۸. صافی گلپایگانی، لطف الله، **جامع الأحكام**، قم، انتشارات حضرت معصومه سلام الله علیها، ۱۴۱۷ق
۳۹. صدوق (شیخ)، محمد، **من لا یحضره الفقیه**، تهران، نشر صدوق، چ اول، ۱۴۰۹ ق.
۴۰. صدوق (شیخ)، محمد، **خصال**، قم، جامعه مدرسین، چ اول، ۱۳۶۲ش.
۴۱. طباطبایی، سید محمد حسین، **المیزان فی تفسیر القرآن**، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، چ پنجم، ۱۴۱۷ ق.
۴۲. طبری، محمد بن جریر، **جامع البیان فی تفسیر القرآن**، بیروت، دار المعرفه، چ اول، ۱۴۱۲ق.
۴۳. الطحاوی الحنفی، ابو جعفر أحمد، **شرح معانی الآثار**، بیروت، دار الکتب العلمیه، چ سوم، ۱۴۱۶ق.
۴۴. طنطاوی جوهری المصری، **الجواهر فی تفسیر القرآن الکریم**، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۵ق.
۴۵. طوسی، محمد بن حسن، **تهذیب الأحکام**، تهران، دار الکتب الإسلامیة، چ چهارم، ۱۴۰۷ق.

۴۶. عاملی (شهید اول)، محمد بن مکی، **الدروس الشرعية فی فقه الإمامیة**، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چ دوم، ۱۴۱۷ ق.
۴۷. عاملی (شهید اول)، محمد بن مکی، **ذکر الشیعة فی أحكام الشریعة**، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم، چ اول، ۱۴۱۹ ه. ق.
۴۸. حرّ عاملی، محمد بن حسن، **تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة**، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، چ اول، ۱۴۰۹ ق.
۴۹. عمید، حسن، **فرهنگ عمید**، تهران، نشر فرهنگ اندیشمندان، ۱۳۸۹.
۵۰. فاضل لنکرانی، محمد، **القواعد الفقهیة**، قم، چاپخانه مهر، چ اول، ۱۴۱۶ ق.
۵۱. فخرالدین رازی، ابو عبدالله، **مفاتیح الغیب (تفسیر کبیر)**، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
۵۲. فضل الله، محمد حسین، **من وحی القرآن**، بیروت، دار الملائک، چ اول، ۱۴۱۹ ه. ق.
۵۳. فیض کاشانی، محمد محسن، **الوافی**، اصفهان، کتابخانه امام امیر المؤمنین علی علیه السلام، ۱۴۰۶ ق.
۵۴. قرائتی، محسن، **تفسیر نور**، تهران، مرکز فرهنگی درسهای از قرآن، چ یازدهم، ۱۳۸۳ ش.
۵۵. قرشی، سید علی اکبر، **تفسیر احسن الحدیث**، تهران، بنیاد بعثت، چ سوم، ۱۳۷۷ ش.
۵۶. قرشی، سید علی اکبر، **قاموس قرآن**، تهران، دار الکتب الإسلامیة، چ ششم، ۱۴۱۲ ق.
۵۷. قرطبی، محمد، **الجامع لأحكام القرآن**، تهران، انتشارات ناصر خسرو، چ اول، ۱۳۶۴ ش.
۵۸. طباطبایی قمی، سید تقی، **الأنوار البهیة فی القواعد الفقهیة**، قم، انتشارات محلاتی، ۱۴۲۳ ق.
۵۹. کلینی، محمد، **الکافی (ط - دار الحدیث)**، قم، دار الحدیث للطباعة و النشر، چ اول، ۱۴۲۹ ق.
۶۰. گلپایگانی، سید محمد رضا موسوی، **مجمع المسائل**، قم، دار القرآن الکریم، چ دوم، ۱۴۰۹ ه. ق.
۶۱. گلشنی، مهدی، **قرآن و علوم طبیعت**، تهران، مطهر، چ اول، ۱۳۷۵ ش.
۶۲. لاری، سید عبد الحسین، **مجموعه مقالات**، قم، مؤسسه المعارف الإسلامیة، چ اول، ۱۴۱۸ ه. ق.
۶۳. مازندرانی، ابن شهر آشوب، **مناقب آل أبی طالب (ع)**، قم، مؤسسه انتشارات علامه، ۱۳۷۹ ق.
۶۴. مازندرانی، علی اکبر سیفی، **مبانی الفقه الفعّال فی القواعد الفقهیة الأساسیة**، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چ اول، ۱۴۲۵ ق.
۶۵. متقی هندی، علاء الدین، **کنز العمال (شرح جمع الجوامع سیوطی)**، دکن، دائره المعارف عثمانیه، ۱۳۱۲ ق.
۶۶. مجلسی، محمد باقر، **بحار الأنوار**، بیروت، مؤسسه الطبع و النشر، چ اول، ۱۴۱۰ ق.

۶۷. مصطفوی، حسن، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، ۱۳۸۵.
۶۸. مصطفوی، سیدمحمدکاظم، *مائه قاعده فقهیه*، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چ چهارم، ۱۴۲۱ ق
۶۹. مطهری، مرتضی، *پیرامون انقلاب اسلامی* (مجموعه یادداشتها سخنرانیها و مصاحبه ها استاد شهید مرتضی مطهری پیرامون انقلاب اسلامی)، تهران، انتشارات صدرا، چ نهم، تابستان ۱۳۷۲.
۷۰. مطهری، مرتضی، *مجموعه آثار استاد شهید مطهری*، ج ۱۹: *(نظام حقوق زن در اسلام)*، تهران، انتشارات صدرا، بی تا
۷۱. معین، محمد، *فرهنگ معین*، (تلخیص)، تهران، معین، ۱۳۸۶
۷۲. مکارم شیرازی، ناصر، *اخلاق در قرآن*، قم، مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام، ۱۳۸۵.
۷۳. مکارم شیرازی ناصر، *تفسیر نمونه*، تهران، دار الکتب الإسلامیه، چ اول، ۱۳۷۴ ش.
۷۴. مکارم شیرازی، ناصر، *استفتاءات جدید*، قم، مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام، ۱۴۲۱.
۷۵. ملکی تبریزی، میرزا جواد، *أسرار الصلاة*، مترجم: رجب زاده، رضا، تهران، انتشارات پیام آزادی، چ چهارم، ۱۴۲۰ ه ق
۷۶. موسوی، سیدفخر بن معد، *ایمان ابی طالب*، قم، انتشارات سیدالشهداء (ع) ۱۴۱۰ ق.
۷۷. نجفی، محمدحسن، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*، بیروت، داراحیاء التراث العربی. ۱۴۰۴ نوری، محدث، میرزا حسین، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، بیروت، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، چ اول، ۱۴۰۸ ق.
۷۸. نووی (امام)، یحی بن شرف، *شرح صحیح مسلم بن الحجاج*، بیروت، دارالکتب عربی، ۱۴۰۷ ق.
۷۹. نیک سرشت، فرامرز، *مقایسه تئوریهای وابستگی با دیدگاههای قرآن*، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۴ ش.
۸۰. هاشمی رفسنجانی، اکبر، *تفسیر راهنما*، قم، بوستان کتاب قم، چ اول، ۱۳۸۶ ه.ش.
۸۱. هاشمی رفسنجانی، اکبر، *فرهنگ قرآن*، قم، بوستان کتاب، چ دوم، ۱۳۸۳ ه.ش.
۸۲. یزدی، محمد، *فقه القرآن*، قم، مؤسسه اسماعیلیان، چ اول، بی تا.

نشریات

-
۱. اسلامی، مهدی، نگاهی اجمالی به مبانی دیپلماسی اسلامی از دیدگاه امام خمینی (ره)، شماره ۲۹ و ۳۰ / آبان ماه و آذر ماه ۸۷
 ۲. خرازی، سیدمحسن، تشبیه به کفار، مجله فقه اهل بیت علیهم السلام (فارسی)، ج ۱۵، قم، مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام، قم، اول، هـ ق
 ۳. رایگان، محمود؛ قاسمیان، رضا؛ نقش قاعده «نفی سبیل» در توسعه جوامع اسلامی، مجله: حکومت اسلامی « بهار ۱۳۹۳، شماره ۷۱، ص ۱۳۹
 ۴. رحمانی، محمد، قاعده نفی سبیل از منظر فریقین، فصلنامه طلوع، تابستان ۶۸، ش ۶
 ۵. ضیاء بخش، علی، قاعده نفی سلطه، فصلنامه معرفت، تیر ۱۳۸۶، شماره ۱۱۵

سایت

سایت مقام معظم رهبری: خامنه‌ای، سید علی، www.leader.ir
خامنه‌ای، سید علی، <http://farsi.khamenei.ir/message-content?id>